

Opponensi vélemény

Zsadányi Edit

Megszólal az alárendelt? A kiszolgáltatottak történetmondása és az önértelmezés hiányának értelmezése a 20. századi irodalmi művekben
című akadémiai doktori értekezéséről

Zsadányi Edit eddigi munkásságát nyomon kísérők már találkozhattak azon irodalomelméleti, ugyanakkor nyelvfilozófiai, identitáspolitikai, etikai relevanciával is bíró kérdésfelvetésekkel, amelyekre jelen doktori értekezése is fókuszál. A szerző korábbi monográfiáinak kutatási témái – *A csend retorikája. Kihagyásalakzatok vizsgálata huszadik századi regényekben* (Kalligram, 2002), *A másik nő. A női szubjektivitás narratív alakzatai* (Ráció, 2006), *Bazsali, rezeda meg kisasszonycipő. Kulturális másság feminista kritikai értelmezésben* (Balassi, 2017) – következetesen ötvözik a posztklasszikus feminista narratológia, a posztmodern szubjektumelméletek, valamint a kortárs ideológiakritikai orientáltságú kultúratudományos megközelítések módszertanait. A befogadás folyamatára, a mű és értelmező komplex összjátékára koncentrálnak felfedik, hogy a retorikus nyelv lezárhatatlansága, a szöveg ellentmondásai, olykor a szomatizálódó szemiozsis nyomán miképpen sejlik fel a mindenkori másik elhallgattatott hangja, illetve miképpen idéződhet elő egy olyan aktív befogadói attitűd, amely a szövegvilágon túli társadalmi szolidaritás szükségességére is reflektál, tudatosítva az olvasás tétjét, az írástudók felelősségét.

Az akadémiai doktori disszertáció izgalmasan görgeti tovább a Zsadányi Edit korábbi írásaiban érintett dilemmákat. Már az 1999-es Krasznahorkai monográfiája is mérlegeli az alárendelt megszólalásának kérdését: a kötet amellett érvel, hogy a kirekesztett, kilátástalan, szomorú sorsúak az összetett-ritmikus-metaforikus szövegbe foglalásuk, textuális térnyerésük révén képesek ellenállni a reprezentált sivárságnak, kizökkenve az olvasót rögzített helyzetéből. A 2006-os és a 2017-es monográfia – a disszertáció második fejezetéhez hasonlóan – felvállaltan feminista kánonrevíziós küldetést tölt be, elfelejtett szerzőket és műveket választ elemzése tárgyául; az irodalmi kvalitások értékítélete helyett a genderszemponatok figyelembevételét sürgeti irodalom-szemléletünk kiszélesítése céljából. Míg *A csend retorikája* az elhallgatás és a nemek kapcsolatát tanulmányozza, a disszertáció továbbra is a prózai szövegek poétikai modalitásában keresi az alárendelt megnyilatkozásának lehetőségeit, azonban a csönd általi kommunikáció helyett kifejezetten a kimondás, hangadás, szónyerés módozataira helyezi a hangsúlyt. Az értekezés fókuszában álló „subaltern” terminus új elméleti keretet biztosít a Zsadányi Editet foglalkoztató, és néhány évtizednyi különbséggel újra meg újra előbukkanó, az irodalom poétikai/politikai szubverziós potenciálját firtató kérdéskör, illetve az ehhez kapcsolódó módszertani és kutatásetikai problémák megvitatása számára.

Zsadányi Edit *Megszólal az alárendelt? A kiszolgáltatottak történetmondása és az önértelmezés hiányának értelmezése a 20. századi irodalmi művekben* című akadémiai doktori értekezése egy kultúraelméleti koncepció, a posztkoloniális feminista kritika egyik kulcsfogalma, az eredetileg Gayatri Chakravorty Spivak nevével társított, és az indiai Sati özvegyi öngyilkosság gyakorlatát problematizáló, magyarul alárendeltnek fordított „subaltern” terminus segítségével kísérel meg értelmezni egy 20. századi, főként magyar

szépirodalmi művekből álló szövegtörzset. Célja a főáramú diszkurzusból kiszorítva elhallgattatott, nyelvétől megfosztott, önreflexióra képtelen szubjektum megszólaltatásának irodalmi lehetőségeinek feltérképezése; az alárendelt hangok prózapoétikai artikulációjának néhány jellegzetes alakzatának tipologizálásán keresztül.

A dolgozat eredeti meglátásainak lényege a következő pontokban összegezhető:

1. A feminista kritikai érvelés dialogikus jellegét illusztrálva továbbgondolja a spivaki tézist, vitatja annak pesszimista konklúzióját. Amellett foglal állást, hogy az alárendelt, habár korlátozottan, de szóra bírható: a narratív fikció közvetítésével az olvasó és a szöveg kommunikációjának összjátékában artikulálódhat a kilátástalanság elfogadásának megkérdőjelezése. Egyrészt a szöveg retorikai-poétikai funkcióiban jelzi és az affektív interakcióra és/vagy korporeális identifikációra készített befogadóval átéreztetni a kiszolgáltatottság reprezentációjának és kommunikációjának nehézségeit; másrészt az empatikus, szolidáris szövegértelmezés jelentés- és hang-adó performatív gesztusa hordozza magában az ellenállás lehetőségét, sejtetve a beletörődésen való felülemelkedés jogát, az elembevertelenedésből való kiütkeresés alternatíváját, valamint a subaltern élettapasztalat relevanciájának, tanulságainak felismerésének felelősségét.

2. A „subaltern” fogalmát domesztikálja, a terminus lehetséges magyar megfelelői, szinonimái – alárendelt, kiszolgáltatott, alávetett, kirekesztett – jelentéshálójában kontextualizálva árnyalja implikációit. Nem hagyja az elméletet rátelepedni a szépirodalmi szövegre, a művek felől is visszatekint a kiinduló teoretikus terminusra. Érzékeny szoros olvasatokkal meggyőzően példázza, hogy a szépirodalmi kommunikáció lehetőségei miképpen képesek meghaladni az elméletben jelzett korlátokat. Szimultán elemzi az alárendelt fiktív reprezentációinak poétikai aspektusait és politikai tétjeit. A spivaki gyarmatosított szubjektumon túl egyéb alárendelt pozíciókat is számba vesz, a nő, a gyerek, a szegénység, a zsidóság másik mivoltára, a kisebbségi létélmények interszekcionális vetületeire is koncentrálnak. Az interdiszciplináris és interszekcionális aspektus mellett transznacionális megfontolásokat is bevon a vizsgálódásokba azzal, hogy következetesen mérlegeli a nemzetközi kritikai recepció vagy elméleti tézisek magyar művekre, hazai kontextusban való alkalmazhatóságát, esetenként a magyar szövegek fordításainak külföldi recepcióját is vizsgálja (a *Sátántangó* angol, német és holland változata kerül említésre), illetve egy esetben egy német regényt elemez annak magyar nyelvű fordítását idézve (Anna Seghers: *Tranzit*).

3. A dolgozat következetesen működtet egy metanyelvi önreflexiót. Beismeri, hogy önnön kritikai elemzésének is szembesülnie kell ugyanazon kihívással, amely limitálja az elemzett szövegek szubverziós lehetőségeit, ti. hogy bár a subaltern kiszolgáltatottságot a nyelvi szakadékkal, az elhallgattatással, a kimondatlansággal társítjuk, mégiscsak a nyelv közvetítésével, saját hegemon szókincsünk, gyarmatosító, patriarchális, fallogocentrikus diszkurzív gyakorlataink keretébe zárva nyílik csak alkalmunk a másikkal való viszonyunk megfogalmazására, az elbeszéletlen elbeszélésére. Ezáltal óhatatlanul a szemiotikai értelemben vett reprezentáció (ábrázolás, láttatás, hangadás) csorbítja a politikai értelemben vett reprezentáció (érdekképviselés) demokratizáló jogérvényesítő törekvéseit. Véleményem szerint ezen korlátok felismerése, belátása mellett válik a dolgozat hiteles feminista olvasattá.

Kritikai észrevételeim részletezése előtt leszögezem, hogy meglátásom szerint a fenti pontokba szedett vitathatatlan érdemei és a subaltern kutatásokhoz való gyümölcsöző hozzájárulása okán Zsadányi Edit méltó arra, hogy elnyerje az MTA doktori címet.

Az értekezés struktúrája logikus, arányos, követhetően tagolja a gondolatmenetet. A célkitűzéseket, téziseket, szerkezetet és elméleti alapvetéseket ismertető „Bevezetésen” és a konklúzióként szolgáló „Összegzésen” kívül három nagyobb fejezetbe csoportosítja kérdésfelvetéseit. Az argumentáció jól felépített, néhány gondolat ismétlődik (például Spivak ugyanazon Derrida-idézete az egészen-máshoz idézett felhívásról, „hogya delirálja azt a belső hangot, amely a másik hangja bennünk” háromszor kerül citálásra: 23., 25., 39.o.), de ezek a reiterációk is a fő fogalmakat, irányvonalakat jelölik ki. Az elmélet fokozatosan bontakozik ki: az első rész bevezeti a *subaltern studies*-t, majd a második és a harmadik rész összekapcsolja azt más irodalomelméleti irányzatokkal (a feminista, queer, posztklasszikus narratológia megfontolásaival), hogy a női alárendelt és gyermeki alárendelt hangjai is megszólalhassanak és meghallgatásra leljenek a fikció terében.

Az első nagy fejezet az alárendelt elméletének és narrációs kérdéseinek bemutatására vállalkozik. Felvázolja a *subaltern studies* kialakulásának főbb állomásait: a fogalmat Spivak „Can the Subaltern Speak?” című 1988-ban publikált tanulmányában eredezteti, kitér Antonio Gramsci és a Subaltern Studies történészcsoporthoz tevékenységére, beszámol róla hogyan érett a subaltern interdiszciplináris fogalommá, amely egyszerre képes hangsúlyozni a posztkoloniális, feminista, marxista és dekonstrukciós teóriák gyakorlati alkalmazhatóságának előnyeit, aktivista politikai potenciállal, társadalmi felelősségvállalással telítve a reprezentációs gyakorlatok és hatalmi dinamikák elemzésére is használható koncepciót.

Az első fejezet második alrésze a subaltern elméletéhez kapcsolódó irodalmi értelmezést esettanulmányként mutatja be. Különleges és az értekezés egésze szempontjából kicsit kakukktójas ez az elemzés, hiszen voltaképpen páros olvasatról van szó, amely Krasznahorkai László *Sátántangó* című regényének vizsgálatát egészíti ki a regény, Tarr Béla rendezte filmadaptációjának analízisével. A dolgozat tizenhat irodalmi szöveg mellé ezt az egyetlen filmet integrálja a korpuszba. Ezzel alkalma nyílik az alárendelt művészi képviselőnek verbális és vizuális eszköztárának összevetésére, az alternatív szolidaritási alakzatokat körvonalazó, ám a mediális váltás függvényében változó reprezentációs technikák és befogadói attitűdök mérlegelésére. A filmelemző alfejezetben sajnos nem szerepelnek illusztrációk, holott az elemzés több izgalmas képkockát is göröcső alá vesz; jó lett volna ezeket a szöveg mellé rendezve látni. Eltűnődhetünk rajta, hogy vajon a képek mellőzése szándékos döntés-e, az alávett *hiányának* láttatását célzó stratégia.

Az elemzés érvelése szerint míg az irodalmi szövegben a kiszolgáltatott szóra bírásának szándékát és nehézségét a szaggatott, dadogó pszichonarráció, a szereplők közbeszólásai nyomán szétrepedező elbeszélés, a főszövegbe beékelődő töredezett hangfoszlányok közvetítik, ezek filmes megfelelői a nézői voyeurizmussal szembeszegülő szenvtelen arcok közelképei, az ablakon kitekintő, távolba néző messzemerengések, a kamerának hátat fordító, látóteret besötétítő alakok. A két médium közötti keresztmetszet pedig a testi tapasztalatok, a halandó emberi lét közös fizikális sérülékenység-tapasztalatai megjelenítése által kiváltott ösztönös együttérzés élmény, mely az alárendelthez közelíti a befogadót. Zsadányi meggyőző érvelése szerint nem a szöveg szemantikai állításai, hanem maga a szövegritmus – a ritmikusan lüktető szabad függőbeszéd együttes szívdobbanást idéző pulzálása, a kristevai értelemben vett preverbális genotextuális dinamika hívja elő a testi-biológiai, szemato-szenzoriális közösség-érzetet, amely kisiklatja a főáramú diszkurzust, és közvetve teret ad az alárendelt hangjának illetve a subaltern-hang mindenkor elhallgatottságának felismerésének. Mindez, az empátiára hívó másakra ébredés a film médiumában a lépések zöreje, a lélegzetvételek, sóhajok zajai, a testi neszezések, a közös szívdobbanások formájában ölt testet.

Ez az első fejezet jelöli ki az értekezése módszertani irányvonalát is. A feminista és queer narratológia illetve a posztmodern feminista szubjektumelmélet mellett meglepő módon a korporeális narratológia nem kerül említésre, holott az első egységet záró, a subaltern fogalmát az irodalmi és filmes műértelmezés szolgálatába állító, *Sátántangót* elemző alfejezetek, ahogy a fenti összefoglalóból kitűnik, éppen a reprezentált test performativitásában látják megvalósulni az elbeszélői nyelv lehetőségeinek kitágítását. Az érvelés egybecseng a korporeális narratológia téziseivel – és újabban a kognitív narratológia testet-öltött elme (*embodied mind, embodied cognition*) gondolatával vagy épp az affektív narratológia meglátásaival. Az elfojtott, kimondatlan másik-lét vagy épp a senki-lét, a butleri értelemben élhetetlen élet, elgyászolatlan halál, a közel-nem-lét, peremlét élménye (*death in life*) a korporeális, emocionális azonosulás, együtt-érzés révén válik konceptualizálhatóvá a befogadó számára, aki a szomatizálódó szövegben, az elemi testfunkciók (lélegzés, szívdobogás, remegés) preverbális ritmikus dinamikája nyomán képes zsigeri szimpátiát, testi közösséget átélni az alárendelt karakterekhez kapcsolódva. A közös korporeális élmények bizonytalanítják el a határvonalat faktualitás és fikcionalitás, szubjektum és objektum/abjektum, én és másik között.

A filmes testábrázolások elemzése kapcsán óhatatlanul is felmerül bennünk, hogy Tarr Béla kontemplatív mozijának hosszú beállításai, a nézőt a lassú erőszakkal, a sors-szerűségként megélt leépüléssel, az enyészettel, a szereplők alávetettségével, kiszolgáltatottságával, a szubjektum abjektifikációjával szembesítő filmnyelv, illetve a nézők részvét-teljes korporeális bevonódása miképpen hozható összefüggésbe Linda Williams feminista filmteoretikus testműfaj fogalmával. Hogyan árnyalja tovább, egészíti ki, írja felül a williamsi body-genre tipológiát; a horror, a melodráma, a pornográfia populáris zsánerein túl milyen másféle testrepresentációkhoz, testinterpretációkhoz vezet el Tarr művészmozija.

Zsadányi Edit olvasatában a *Sátántangó* filmadaptációjában az érzelemmentes, szenvtelen arcok közelképei egyszerre utasítják el a kíváncsi tekinteteket és sugallják a szereplők kiismerhetetlenségét. Kérdéses marad, hogy ezek a közelképek miképpen értelmezhetők Balázs Béla *Hogyan jelent az arc?* felvetése tükrében. Balázs ír a tárgyak arcáról, a táj arcáról és a közelképen megjelenő emberi arcról, amely mindig önmagán túlra mutat, a tudat mögötti mélység irányába, s ugyanakkor olyan jelölési felületként funkcionál, ahol a szubjektum társadalmi szignifikációval telítődik, láthatóvá válik a hatalom tekintete előtt.

Egy másik érzékletes testi metafora, amelyet az értekezés a *Sátántangó* regény értelmezése során használ, az elbeszélés fősodrását megszakító dadogás mint az alárendelt meghíusulásra ítélt megszólalási kísérlete, maga a kirekesztettség artikulációjának problematikusságának (meta)artikulációja a narratív közlésmódban. Ide kíváncskozna Gilles Deleuze a nyelv dadogására vonatkozó fejtegetése a kisebbségi irodalmak, a nyelv minorizációja kapcsán, mikor a dadogás rést üt a nyelven a dekompozíció, deterritorializáció vagy liminalizáció révén, felfedve a diszkurzív normák és jelentésképző gyakorlatok elképlékenyíthetőségét.

Ennek a fejezetnek kapcsán még a következő kérdések merültek fel bennem: Vajon mennyire tekinthetjük tudatos politikai aktusnak, etikai állásfoglalásnak, társadalmi felelősségvállalásra kész felismerésnek, azt a befogadói magatartást, ami – Zsadányi Edit olvasatában – ösztönös, zsigeri válaszreakcióként buzdul fel bennünk a szövegritmusból rezonáló másik hangra hangolódásunkkor? Vajon a közös szívdobbanás átérzése, felismerése szükségszerűen elvezet-e a politikai öntudatosságra ébredéshez? Mi kell ahhoz, hogy a szenzoriális szomatikus szövegélmény a racionális önreflektivitás szintjére érjen? Kellő szubverzív potenciállal rendelkezik-e a pusztán a szövegritmusból tetten érhető, csupán a narratív poétikai viszonyok

összetett hálójában felsejlő subaltern létélmény? Nem túl közvetett, tompított, korlátozott, hamvában holt-e ez hangnyerés, feltétlen kihallik-e a fősodró narratíva mélyéből elő-előszüremkedő zörej, dadogás, monoton hümmögés vagy csendes ellenállás? S nem veszi-e át a másik *helyett* való beszéd a másik érdekében szólás helyét mikor az alárendelt hang az olvasói együttérzésben nyerhet rezonanciát? Nem tételez-e hierarchikus, s így a kirekesztést megismétlő viszonyrendszert, ha az olvasót a többségi társadalom normatív értékrendjében osztozó értelmezői közösség tagjaként azonosítjuk, aki „tanulhat” az alárendelt sajátos, túlélésre fókuszáló életszemléletéből?

A subaltern létmóddal empátikusan együttérző befogadói attitűd leírásánál nem tartom szerencsésnek a poszthumán jelző használatát. Jóllehet a szereplői és értelmezői szubjektivitás összemosásáról van szó, de leginkább egy pro-humán, humanista, a halandó testbe-zártságunk fajspecifikus kollektív létélményére apelláló sorsközösségben osztozás, a klasszikus humanista értékrendre (részvét, irgalom, felebaráti szeretet, jóság) építő erkölcsfilozófia jegyében.

A második fejezet az alárendelt hangjait feminista kritikai látószögben vizsgálja, a kiszolgáltatottak történetmondására az ismétlés alakzata, a prenarratív beszédmód, a retorikai tér és a queer negativitás függvényében koncentrálna. A terjedelmes elméleti felvezetés (kétszerese az első fejezet subaltern elméleti háttérző részének) a feminista narratológia kulcsfogalmainak, meghatározó szövegeinek, markáns fordulatainak ismertetését célozza. Kitér a feminista és a posztmodern szubjektumfelfogás ellentmondásainak feloldásának szükségességére, bevezeti a későbbi elemző fejezetekben alkalmazandó terminusokat. Többek közt ír Susan Lanser *textus/szubtextus/metatextus* narratív szinteződés megkülönböztetéséről, a publikus és privát között oszcilláló többhangú szöveg lehetőségéről, Robyn Warhol *engaging narrator/narratee* fogalmáról és az együttérzést kiváltó elbeszélésekről, illetve Ruth Page vagy Rachel Blau du Plessis hagyományos teleologikus narratív szerkezetet felforgató/meghaladó (*writing beyond the ending*), a befejezést elodázó, a heterocentrikus futurizmust elutasító, a warholi queer-időfelfogás felé közelítő nőírástechnikáiról, amely szubverzív potenciálja független a szerző nemétől, ahogy azt a későbbi Kertész-elemzés is illusztrálja.

A szövegértelmező fejezet színes, sok példával teli, ugyanakkor a válogatás kicsit esetleges, a magyar szépirodalmi korpusz egyaránt merít modern és kortárs, prózai és lírai szövegekből, amelyek felfejtése világirodalmi szövegek utalásrendszerébe ágyazódik bele, de egy filmes példa (*Jane Eyre*), egy popkulturális ponyvasorozat, és egy német regény is tárgyalásra kerül. A cél továbbra is annak vizsgálata, hogy miképpen lehetséges a reflektálatlan létérzékelés állapotát reflektorfénybe állítani, a kilátástalan női sors témáját irodalmi artikuláció tárgyává tenni. A rávilágítás etikájának módszertanát követve a 20. század első felének prózairodalmából kevésbé ismert kerülnek megvitatásra. Kosáryné Réz Lola, Szenes Piroska, Földes Jolán munkáiban az iteratív történetmondás, az ismétlődés narratív dinamikája közvetíti a kiszolgáltatottak kisemmizésének körköröségét, a nyelvnélküliségébe beletörődött asszonysorsot, az anyai drive vágymozgatása szervezte túlélési ösztönt. Az ismétlés retorikája viszi színre a cselédsors cselekménytelen monotonitását (Kosáryné), a munkaslány folytonos visszaeséssel küzdő sorsnarratíváját (Szenes), a hontalan emigráns történetnélküliségét (Földes) – a nyomtalanul eltűnt, perifériára szorult, elfeledett hangok megszólaltatását célozva. Míg Anna Seghers tranzitjának senkiföldjén a tér és az idő felfogást is a katonán ismétlődések szervezik, ahogy a történelmi idő belemosódik a jelenidőbe, Lesznai Annánál az ismétlődések révén a többgenerációs szubjektivitás olyan sajátos női emancipációs állásfoglalást eredményez, amely valóra tudja váltani az előző nemzedékek kimondatlan

vágyait. Kaffka Margit, Erdős Virág és Forgács Zsuzsa szövegeiben a pre-narratív, személytelen elbeszélésmód, az oksági viszonyokat felfüggesztő, lejegyzői narráció annalest idéz. Az erőszakkultúra szenvtelen dokumentálása, a hiábavalóság narratívái végzetszerű sorsként fogadják el a női szenvedésnarratívát, s ugyanakkor az olvasót az elfogadhatatlannal szembesítve, arra készítetik, hogy „nem létező helyett *hiányként* fogja fel a csírájában elfojtott női hangot.” Tóth Krisztina, Bódis Kriszta, Gordon Agáta írásaiban a szubjektum és objektum, az én és a másik, ember és állat, alanyi és tárgyi pozíciók közti váratlan nézőpontváltások eredményeznek olyan decentralizált szubjektivitást, amely a határok megkérdőjelezésének poétikáját körvonalazzák, a szolidaritás beszédaktusa felé vezetve. Zsadányi Edit tipologizálása következetes, ugyanakkor felmerül a kérdés, hogy a három íróból álló halmazok képzése nem mossza-e el az egyéni írásmódok különbözőségeit.

A második rész fejezetzáró elemzése Kertész Imre *Kaddis a meg nem született gyermekért* című regényét innovatív módon, a nemek szerepével és a nemzéssel kapcsolatos prózapoétika tükrében értelmezi. Amellett érvel, hogy az apa tekintélyén alapuló heteronormatív rend, az utódok létrehozását előíró társadalmi diktum elutasítása, a főáramú életfelfogástól eltérő alternatív létszemlélet a queer negativitás koncepcióján keresztül nyer jelentés: a dehumanizált szubjektum tagadásból építkezik, ugyanakkor képes támogatni a következő nemzedék és a feleség gyermek utáni vágyát, képes átadni az élet lehetőségét a másik embernek. Paradox módon, a könyv a meg nem született gyermekről az olvasóra testálja rá a túlélés, túllépés, az újjászületés reménykeltő lehetőségét, a „dekonstrukció elkülönбöződésére emlékeztető átadás nyelvi poétikai alakzatával, amely egyúttal az élet ritmusát is tükrözi.” Ennek a szép metaforikus képnek a kapcsán ötlük az ember eszébe, hogy vajon mennyiben a szövegbe kódolt narratológiai megoldások és mennyiben olvasói attitűd függvénye, hogy megvalósul-e az átadás-átvétel gesztusa, létrejön-e a szövegvilággal való empatikus kapcsolódás, kihallik-e az alárendelt hangja, ami megint igen közvetett, finom módon, a befogadás performatív aktusában, a logikai csavar (a meg nem születés általi megszületés) felismerése révén valósul meg? A másik felmerülő kérdés a születés/megnemszületés kapcsán, hogy hol a halál, a kimúlás, az elmúlás helye a szövegben, különösen az alárendeltség megszólalásának problematikájához szervesen kötődő biopolitikai és nekropolitikai megfontolások, a kisebbségi marginalizáltságukban, többszörös elnyomottságukban csökkentett értékű életek, elgyászolásra méltatlan halálok mbembei gondolatai fényében?

Az utolsó nagy fejezet a subaltern gyermeki nézőpont narratív megnyilvánulásait vizsgálja Rakovszky Zsuzsa, Dragomán György és Barnás Ferenc regényeiben. A kelet-európai kommunista rendszerben élő, többszörösen elnyomott gyerek korlátozott tudású látásmódja a diktatórikus környezettel kapcsolódik össze: a kiszolgáltatott helyzetbe való beletörődés az önkényuralmi rendszer jellegzetes hatalomtechnikájának, az infantilizációnak a folyománya. A gyerek egyszerre végletekig őszinte és megbízhatatlan elbeszélő, borzalmasságukban befolyásolhatatlannak vélt események szenvtelen krónikása, alárendelt helyzetét természetesként fogadja el. Beszédhibáival, beszédképtelenségével, néma szorongásaival küzdő, szubjektivációjában elakadt, éretlen létforma, aki ugyanakkor a jelen idejű túlélésre való összpontosítása okán valamiféle subaltern bölcsesség, másik tudás letéteményese is. Ahogy Barnás irodalmi szövege *A kilencedikben* kimondja a főszereplő, halmozottan hátrányos kisfiú fejében lévő, ám a fikciós helyzetben kimondatlanul hagyott szavakat, a jelen idejű pszichonarráció bevezet a gyerek gondolkodásmódjába, és rávilágít arra, hogy a subaltern nem feltétlenül azért nem szólal meg a domináns diszkurzus nyelvén mert tudatlan (mint ahogy azt a többségi társadalmi környezete véli róla), hanem mert közben egyszerre több dologra koncentrálni, megsokszorozza a percepció és interpretáció síkokat; beszédhibája, éhsége, kudarcorientáltsága, elkalandozó fantáziája többletjelentéseket produkál ott, ahol a

normatív logika üres hiányt feltételez. A vizsgált regények érdeme, a disszertáció érvelése szerint, hogy a narrátor nem a gyerek nevében beszél, nem tárgyiasítva vagy szentimentálisan idealizálva jeleníti meg a gyerek figurát, hanem egy sajátos elbeszélői hangot ad neki, amelynek töredezett, részleges, hiányos tudását az olvasó egészíti ki (akár saját elképzelt történelmével), ezzel mintegy a fiktív subaltern alak beszélgetőtársává avanzsálva.

Kognitív narratológiai szempontból is izgalmas felvetés, hogy hogyan képes az olvasó szembesülni, szembenézni a szembenézésre képtelen karakterekkel, miképp artikulálódhat szövegvilágon belül és kívül reflexió a reflexió nélküli létezésre. A védelemre szoruló ártatlansággal azonosított gyerekszereplőkhöz való viszonyulásunk esetében még markánsabban jelenik meg az olvasó morális felelőssége kérdése. Hogyan számolunk el azzal, hogy a komplexen strukturált irodalmi szöveg poétikai bravúrjának köszönhetően végül is esztétikai élménnyé fordul mások/ a másik nyomora az érzékeny olvasó recepciója, értelmezői aktusa során? Nem implikál e függőségi viszont, hogy csak a többségi társadalom befogadása során nyerhet közvetve hangot az alárendelt? Nem egyenlőtlen, hierarchikus relációt reprodukál-e az a javallat, hogy *tanuljunk* az alárendelt sajátos túlélési stratégiájából, nem romantizáló idealizálás-e bölcsességként éltetni azt a tapasztalatot, amit nem saját akaratából, hanem kényszerből él meg az alárendelt? Nem vezet-e ez az intellektualizálás zsákutcájába, hasonlóképp mint amikor Judith Butler úgy éltette a drag paródiának a gender performativitását leleplező politikai potenciálját, hogy közben megfélemezett a transz embereket ért atrocitásokról, a megélt transz létélmény valós kockázatairól? Természetesen tudjuk, hogy a butleri „problémás nem” teória a kortárs feminista gondolkodás meghatározó referenciapontjává vált, tehát bölcséleti szempontból igen termékeny volt ez a metaforizálás, aminek kritikai gondolkodásra készítő, szolidaritásra serkentő, s közvetve potenciálisan társadalmi változást hozó jelentőségét sem tagadhatjuk, ugyanakkor mégis felmerülnek bennünk kérdések. Vajon lehet-e autentikusan a másik érdekében, de nem a másik helyett beszélni? Elégséges-e, hogy a kiszolgáltatott nyelvnélkülisége a retorikai manőverek, a főszövegbe beékelődő hangfoszlányok, a saját alaphang megbicsaklásai révén nyer kompenzációt (miközben háttérzaj marad, nem áll össze koherens, artikulált egésszé)? Egyáltalán hogyan profitálhat maga az alárendelt abból, hogy a jóindulatú, művelt értelmiségi elérzékenyül, esetleg elgondolkodik sorsa tarthatatlanságán?

Zsadányi Edit disszertációjának érdeme éppen az ezen nehéz kérdésekkel való szembesítés, a párbeszédre való serkentés, annak hangsúlyozása, hogy lehetséges a tárgyiasítás és a főáramú kultúra asszimilálón megértő megközelítései helyett alternatív szolidaritási alakzatok körvonalazása, s ezáltal a többségi társadalom és a periférián élők kommunikációjának elősegítése. A dolgozat maradéktalanul teljesíti célkitűzését, meggyőzően mutatja be, hogyan engedi a művészi reprezentáció felszínre jutni a másik nyelvét, létélményét, kultúráját. Zsadányi Edit dolgozata érdemes, gazdag, invenciózus munka, jelentős hozzájárulás a kortárs subaltern kutatásokhoz, aminek alapján Zsadányi Edit méltó arra, hogy elnyerje az MTA Doktora címet.

Kérchy Anna

Szeged, 2025. 03.31.